

FRASEOLOGI

– genveje og omveje

Festskrift til Torben Arboe

Forfatterne er ansat ved Institut for Kommunikation og Kultur, Tysk og Romanske Sprog resp. Nordisk, Aarhus Universitet
e-mails: gersk@cc.au.dk og norktp@cc.au.dk

Steffen Krogh & Kathrine Thisted Petersen

Kløe, kridt eller kors?

Overvejelser om forhistorien bag den danske ed *død og kritte*

Død og kritte er almindeligt kendt i nudansk som en forholdsvis mild ed der udtrykker forundring eller lignende følelser. Selv om udtrykket næppe bruges aktivt af yngre danskere i det 21. århundrede, hører det ikke mindst takket være Jørgen Sonnergaards klassiske oversættelse af tegneserien 'Tintin' til mange danskeres passive ordforråd. Stilistisk rangerer det på niveau med *død og pine* og *splitte mine bramsejl* der især anvendes af 'Tintin'-figuren kaptajn Haddock.

Det ældste hidtil kendte eksempel på *død og kritte* i dansk er tillige den ældste leksikografiske nævnelse af det, nemlig *VSO:327*, s.v. *Kritte*: "[venteligen en fordærvet Udtale af Christus.] Bruges kun i Talemaaden: *Død og Kritte*" (de kantede parenteser er en del af citatet). At *død og kritte* blev fundet værdigt til optagelse i denne vigtige ordbog, vidner om at det på udgivelsestidspunktet var almindeligt kendt i det daværende danske sprogsamfund, dvs. ikke var begrænset til dialekt eller andre sprogsfærer, og at det allerede dengang kunne se tilbage på en forhistorie af en vis længde.

Det tidligste regulære litterære belæg findes i et efterladt manuskript til en historisk roman uden titel af Poul Martin Møller (1794-1838):

- '[Forsøg] det kuns!' sagde Kragerup. 'Jeg kalder da Bønderfolkene ind fra Borgestuen, og saa skal I Død og Kritte komme til at smage Stevnsherreds Vognkæppe!' (Møller 1895:270, de kantede parenteser er en del af citatet).

Et andet tidligt belæg stammer fra Poul Chievitz' (1817-1854) komedie fra 1854 'Det kjedelige Drama' hvor Davus som reaktion på Jerochams ønske om "[t]o Snaipse dobbelt Bitter" udbryder:

- Død og Kritte, saadan paa Morgenstunden (Chievitz 1854:36).

Død og kritte optræder her med den betydning som vi kender fra moderne dansk: forundring. Hos Møller fungerer det mere som en uforblømt ed.

Død og kritte optrådte førhen også med en adjektivisk udvidelse, f.eks. i Kandarius' (pseudonym for N.H. Roth, 1850-1902) roman 'Med løse Patroner':

- Men Død og salte Kritte! Nu har vi siddet her og snakket over en Time! (Kandarius 1897:50).

Endelsen *-e* berettiger ikke til at tolke *kritte* som en (oprindelig) pluralisform da en sådan form af adjektivet også findes i udtrykket *død og salte pine* hvor *pine* entydigt er singularis. *Salte* skal snarere opfattes som en svag form af adjektivet *salt* der, ligesom i tiltale (f.eks. *gamle ven!*), udtrykker en vis grad af bekendthed. Sådanne former fandtes tidligere undertiden i udråb som *skrækkelige tanke!* (Mikkelsen 1911:196).¹ Valget af adjektivet *salt* i forbindelse med *kritte* giver næppe noget holdepunkt for hvilken oprindelse *kritte* har. Tidligere fandtes også udtrykket *hille den og kritte*, f.eks.:

- Men hille den og Kritte! | Jeg maa paa Taushed mig beflitte (Oehlen-schläger 1851:233).

Også det skal formentlig forstås som en parformel. I første led, *hille den*, sværges der eufemistisk ved Djævlen (*den = den onde*), og i andet led, *kritte*, angives endnu et onde. Da *Kritte* det nævnte sted indgår i et rim, må der tages forbehold for gængsheden af udtrykket *hille den og kritte* på anvendelsestidspunktet.

I modsætning til betydningen er etymologien af *død og kritte* alt andet end afklaret. Går man sprogbrugere der kender udtrykket, på klingen, vil de fleste nok svare at første element selvfølgelig er 'død' og andet element formentlig 'ét eller andet med kridt' for dernæst at fortryde denne tydning af *kritte*, for dels passer de to indhold ikke rigtigt til hinanden, dels staves andet element med <tt> og ikke med <dt>. Således deler *død og kritte* skæbne med en del andre danske idiomer der ubesværet kan bruges af de fleste sprogbbrugere, men som kun etymologikyndige formår at føre tilbage til den oprindelige betydning.

¹ Fræmohs (1940:8) anser derimod *salte* for at være en forvanskning af ældre *sancte* 'hel-lige'.

Allerede *VSO* (se ovenfor) giver et bud på etymologien: ”en fordærvet Udtale af Kristus”. Ved første øjekast kan denne etymologi ikke overbevise idet ’død og Kristus’ ikke synes at give mening som edsformel. En forklaring hos Dahl og Hammer (1907:140, s.v. *Død*) – ”(mul[ig] forv[anskning] af: Kristi Død)” – giver måske et vink om hvad udgiverne af *VSO* har ment med deres etymologi. Tilbage bliver dog spørgsmålet om hvorfor eden så ikke lyder *kritte død*, dvs. med foranstilling af den formentlige genitiv og uden *og*.

Senere fremstillinger der ytrer sig i spørgsmålet om etymologien af *kritte*, forbigår i tavshed den ovennævnte naive impuls at ordet kunne hænge sammen med *kridt*, formentlig fordi en sådan oprindelse ikke giver mening hvis man opfatter *kridt* bogstaveligt.² I stedet formoder man (*ODS*:424, s.v. I. *Kritte*) – og det synes at være blevet den fremherskende opfattelse (sml.: Fræmohs 1940:9; Nielsen 1991:238; Sørensen 2004: 90; Becker-Christensen 2010:312-313, s.v. *død*¹) – at *kritte* er et nomen actionis dannet af et verbum *kritte* med betydningen ’klø’ (*DDO*:386, s.v. *kritte* derimod: ”af uvis oprindelse”) der bortset fra en tidlig nævnelse hos Moth (1700-1708: s.v. *Krite* ’at klø’) kun kendes fra dialekterne (Feilberg 1894-1904:302, s.v. I. *kritte*; Jysk Ordbog s.v. *kritte*¹; Ømålsordbogen:359-360, s.v. *kritte* II). Hertil findes substantivet *krit* ’klø’, dog kun i jysk (Feilberg 1894-1904:302, s.v. *krit*; Jysk Ordbog s.v. *krit*¹ med sideformen *kritte*).

Etymologien ’klø’ er ganske vist fremherskende, men behandles af alle der fremfører den, med distance. Den ledsages typisk af adverbier som ”vel”, ”vist” og ”vistnok” eller af et spørgsmålstejn. Bemeldte skepsis skyldes formentlig to ting: for det første at referenceordet, verbet *kritte*, i modsætning til vort idiom ikke findes og måske aldrig har fandtes i rigsmålet; for det andet at det formodede verbalsubstantiv *kritte* ikke ellers er atteret, heller ikke i dialekterne. I næste instans kunne man også stille det ikke helt uberettigede spørgsmål hvortil et sådant skulle tjene når man i forvejen har substantivet *krit* (se ovenfor).

Tiden er inde til en ny etymologi. Vi formoder at *kritte* faktisk viderefører ordet *kridt*, men på en anden, mere indirekte måde end hidtil antaget. Vores tanke er at *død og kritte* skal føres tilbage til en middelnedertysk surrogat-ed, dvs. en eufemistisk omdannelse af en

² En undtagelse er måske Kristiansen (1908:94, s.v. *Død*) der med stavemåden *Død og Kridte!* synes at antyde en tilslutning til denne etymologi.

mere utvetydig ed (jf. Hansen 1943:78-99). Surrogat-eden kan have lydt *dōt unde krīte* 'død og kridt' og være trådt i stedet for et ældre *dōt unde krūze* 'død og kors' der kan have virket stødende fordi korset ikke kun symboliserer korsfæstelsens pinsler, men også tjener som positivt kendemærke for den kristne kirke.³ Man har derfor erstattet *krūze* med et tilfældigt og aldeles harmløst substantiv med samme forlydskonsonantisme, *krīte*, ligesom man i dansk på et formentlig meget senere tidspunkt har ændret *død og pine* til *død og pølse*. Vi formoder at mnt. *dōt unde krīte* på et tidspunkt er blevet optaget i dansk som et oversættelseslån og dér er blevet til *død og kride*. *Kride* 'kridt' er den form i hvilken mnt. *krīte* optræder i gammeldansk. Om dette *kride* har haft klusilisk eller spirantisk udtale eller muligvis varierende udtaler af *-d-*, ved vi ikke. Moderne dansk kender både *kridt* med [d] og *krid* med [ð]. Sidstnævnte er jysk og vestfynsk, medens østfynsk og sjællandsk har *kridt*; i rigsdansk findes *kride* nu kun som første sammensætningsled i *kridhvid*.⁴ Muligvis er det nedertyske ord indlånt to gange i dansk, én gang før og én gang efter klusilsvækkelsen af *t* i dansk (sml. Hansen 1971:219). *Kritte* [kʁidə] med klusil kan harmonere med den ellers kendte lydlige videreudvikling af mnt. *krīte* i dansk. Vi vælger at antage at forstødet til *død og kritte* er middelnedertysk og ikke dansk, idet der er en højere grad af fonotaktisk overensstemmelse mellem *krūze* og *kritte* end mellem *kors* og *kritte*.

Litteratur

Primærlitteratur

- [Chievitz, Poul] (1854) *Det kjedelige Drama, eller: Hvad der behager Publicum*. Kjedeligt Drama i tre Acter. Kjøbenhavn: Lund.
- Kandarius (1897) *Med løse Patroner*. Manøverhistorie. Aarhus: Jydsk Forlags-Forretning.
- Møller, Poul (1895) *Udvalgte Skrifter*. Udgivne ved Vilh. Andersen. Bd. I. København: Gad.
- [Oehlenschläger, Adam] (1851) *Oehlenschlägers Erindringer*. Bd. IV. København: Høst.

³ Hverken *dōt unde krūze* eller *dōt unde krīte* står opført som edsformler i nogen middelnedertysk ordbog. Dette udelukker dog ikke at de findes i den meget omfangsrige middelnedertyske overlevering, eller at de ellers har eksisteret uden at være fastholdt på skrift.

⁴ Om fordelingen af *kridt* og *krid* i de danske dialekter se Arboe (2017:44-46).

Sekundærlitteratur

- Arboe, Torben (2017) *Kride* – den jyske form for *kridt*. *Ord & Sag* 37:44-56.
- Becker-Christensen, Christian (2010) *Politikens Nudansk ordbog med etymologi*. 4. udg., 1. opl. Bd. I. København: Politiken.
- Dahl, B.T. og Hammer, H. (1907) *Dansk Ordbog for Folket*. Bd. I. København/Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Bd. III. København 2004: Gyldendal.
- Feilberg, H.F. (1894-1904) *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. Bd. II. København: Thiele.
- Fræmohs, A. (1940) Død og Pine! – Pinedød! *Danske Studier*:1-15.
- Hansen, H.P. (1943) *Folk bander. Folkloristisk Studie*. København: Munksgaard.
- Hansen, Aage (1971) *Den lydlige udvikling i dansk. Fra ca. 1300 til nutiden*. II. *Konsonantismen*. København: Gad.
- Jysk Ordbog*: www.jyskordbog.dk (tilgået 22.06.2018).
- Kristiansen, V. (1908) *Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale*. 2. Udg. København: Hagerup.
- Mikkelsen, Kr. (1911) *Dansk ordføjningslære*. København: Lehmann & Stage.
- Moth, Matthias (1700-1708) *Udkast til en DANSK GLOSEBOG på Dansk og Latin og Latin og Dansk*. Manuskript: <http://mothsordbog.dk/> (tilgået 25.01. 2018)
- Nielsen, Niels Åge (1991) *Ordenes Historie. Dansk Etymologisk Ordbog*. Særopplag af 4. udg., 2. opl. København: Gyldendal.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. Bd. XI. København 1929: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Sørensen, Viggo (2004) Jyske bandeord og deres herkomst. *Danske talesprog* 5:83-102.
- VSO = *Dansk Ordbog*, udgivet under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Bd. III. København 1820: Popp/Møller/Kiøpping.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. Bd. X. [Odense] 2010: Syddansk Universitetsforlag.